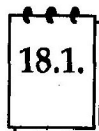

18-тарау.

Сақтандырудың экономикалық және әлеуметтік негіздері

Сақтандырудың мәні,
тағайындалуы
және функциялары

Сақтандыру – қоғамдық қатынастардың ежелгі категорияларының бірі. Қатынастың бұл түрі қоғамдағы меншік қатынасының пайда болуымен және құл иеленушілік құрылыстың құрылу кезеңінде меншік объектілерін жоғалту қорқыныш сезімімен қатарласа пайда болды. Иелер мүліктердің, дүлей апаттар, өрттер, тонау және басқалай экономикалық өмірдің кездейсоқ қауіптері салдарынан жойылуы жөнінде қорқынышта болды.

Көптеген адамдар үнемі жоғарғы тәуекел зонасында болады. Олардың қатарына өрт сөндірушілер, құтқарушылар, күзет қызметтерінің жұмысшылары, инкассаторлар мен басқа кәсіп өкілдері жатады. Жұмысқа түскен кезде ұйым жұмысқа қабылданған тұлғалардың өмірі мен денсаулығын, өлім немесе тұрақты еңбекке қабілетсіздік жағдайынан сақтандыру бойынша міндеттемелері өзіне алады. Бірқатар азаматтар қарттық кезінде күнкөрістің ең төменгі деңгейін қамтамасыз ету үшін мамандандырылған ұйымдар қызметіне жүгінеді, оларға сақтандыру жарналарын төлейді, соңынан оқиға түскен кезде сақтандыру төлемдерін алу мүмкіншілігін алады.

Кәсіпорын экономикалық субъект ретінде жер учаскерлеріне, цех корпустарына, құрал-жабдықтарға, шикізат, аяқталмаған өндіріс, дайын өнім нысанындағы өндірістік запастарға ие және мүліктің кез келген элементін жоғалту мүмкіндігі - бұл маңызды қауіп-қатер және мүлік иелерінің өздерінің материалдық әлауқатына қобалжуға негіз болады.

Сондықтан қоғамда пайда болған мамандандырылған ұйым шеңберінде мүмкін материалдық шығындардың орнын толтыру идеясы ұтымды болды, өйткені бұл мәселені әрбір меншік иесінің жеке түрде үлкен көлемдегі сақтандыру резервтерін құру нысанында шешуі барлық кезде мүмкін емес. Сонымен қатар, нақты өмір тәжірибесі кездейсоқ оқиғаның түсуінің кездейсоқ сипаты мен келтірілетін шығынның біркелкі емес мөлшерін көрсетті.

Мүлікті немесе қайсібір нәрсені (мысалы, дауыс, есту, көру, өмір) жоғалту мүмкіндігі елдің бірде бір тұлғасынан есетен шығарылмайды, яғни бұл идея барлық тұлғаларды сақтандыру ұсынысына ауысты: заңды және жеке тұлғалар, яғни шығындарды өтеу қоғамның барлық мүшелері арасында үлестіріледі. Сонымен қатар шығындарды үлестіруге қатысатын тұлғалар саны көп болған сайын, бір қатысушыға түсетін үлес соғұрлым аз болады.

Өзара сақтандырудың алғашқы түрі натуралды нысанда жүзеге асырылады, онда белгілі қауымдастықтың тұлғалары жеңіл бөлінетін өнімді салды, ал соңынан зардап шеккен шаруашылықтарға астықпен, жем шөппен, малмен көмек көрсетіледі. Тауар-ақша қатынасының дамуымен сақтандырудың натуралды нысаны ақшалай нысанға ауыстырылды. Сақтандыру жарналарын ақшалай нысанда беруге мүмкіндік береді, ол зардап шеккендерге жоғалған мүліктің, белгілі түрін қалпына келтіру мүмкіншілігін жеңілдетті.

Осындай өзара сақтандыру капитализм жағдайының қаржы сферасында жеке саланы құруға әкеледі, жеке қатысушылар мен ұйымның жалпы сақтандыру қорының бір реттік сақтандыру жарнасын есептеу әдістемесі пайда болды. Сақтандыру тарихында үш кезеңді ерекшелейді:

- өзін-өзі сақтандыру, онда субъект қорды айналымына алады және оны сақтандыру оқиғасына сақтайды;
- өзара сақтандыру, сақтандырудың нақты белгілеріне ие, өйткені сақтандыру алушылар бірін-бірі сақтандырушы болып табылады;
- жекелеген сақтандырушылар мен келісім шарт бойынша коммерциялық сақтандыру, онда сақтандырушыға барлық сақтандырушылар арасындағы мүмкін шығындарды бөлу

үлесі мен акционерлермен енгізілген капиталға пайданы камтитын сыйақы төленеді.

Сақтандыру қызметі қоғамның белгілі әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерімен шарттастырылған. Қоғамдық қатынастар элементтерінің бірі бола отырып сақтандыру табиғаттың апат күштері немесе басқалай төтенше оқиғалардың теріс салдарларын болдырмаудың алдын алу шараларын жүргізу үшін қажетті жағдайларды жасайды. Көрсетілген оқиғалардан шығындар пайда болған жағдайда сақтандыру өндірістік немесе әлеуметтік сфералар зиянын өтей отырып, бұзылған немесе жойылған өндірістік күштерді қалпына келтіруге ықпал ете отырып, материалдық шығындардың орнын толтыруға арналады.

Физикалық тұрғыдан күйреген шаруашылықты экономикалық күйрейтін, күрделі құндылықты, оның физикалық қасиетінің күйрегіштігіне қарамастан, күйремейтіндей ету сақтандырудың тапсырмасы болып табылады.

Сақтандыру мемлекеттің қаржы жүйесінің жеке институты, экономикалық және құқықтық категория болып табылады.

Экономикалық категория ретінде сақтандыру қоғамның кездейсоқ қажеттіліктерін жабу үшін керекті орталықтандырылған және орталықсыздандырылған ақшалай және материалдық қорларын құру жөніндегі экономикалық қатынастар жүйесін көрсетеді.

Азаматтардың, ұйымдар мен мемлекеттің мүліктік мүдделерін қорғау жүйесі ретінде сақтандыру қоғамның әлеуметтік-экономикалық жүйесінің керекті элементі, ұзақ мерзімді инвестициялардың ең тұрақты көзі болып табылады.

Сақтандыру жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін қорғау және қолайсыз оқиғалар түскен кезде олардың шығындарының орнын толтыру үшін ақшалай қаражаттардың нысаналы қорларын қалыптастыру және пайдалану жөніндегі қайта бөлу қатынастарының ерекше сферасын көрсетеді.

Сақтандырудың экономикалық мәні мүмкін зиянды мүдделі тұлғалар арасында үлестірілуінде.

Қоғамдық ұдайы өндіріс жүйесіндегі сақтандырудың маңызды рөлі мемлекеттің экономикалық даму типіне сәйкес келетін сақтандырудың қызмет сферасының болуын қарастырады.

Сақтандыруға екі нысанда болатын қайта бөлу тән:

- сақтандыру қорын сақтандыру төлемдері есебінен қалыптастыру;
- қордан сақтандыруға қатысушыларға шығынды толтыру нысанында ақшалай сомаларды төлеу.

Бірінші және екінші типтегі де ақша ағыны қайта бөлуші болып табылады, құнның бір жақты қозғалысын сипаттайды, ол сақтандырудың экономикалық категориясын қаржылық қатынастар типіне жатқызуға мүмкіндік береді.

Сақтандырудың қаржылық қатынастар ерекшелігі сақтандыру жағдайының мүмкін сипатының болуында. Аталған ерекшелік қаржы қатынасының осы сферасын жеке, сақтандыру туралы арнайы ғылыммен зерттелетін сфераға бөлуге мүмкіндік береді. Бұл ғылымның өз пәні, өз әдістері бар, сақтандырудың экономикалық мәнін, функцияларын, рөлін, сфераларын, өз анықтамаларын, жіктемесін, сақтандыру компанияларын құруы принциптерін, сақтандыру тарифтері мен шығындарды толтыруды есептеу әдістерін, сақтандыру операцияларын жоспарлауды, есепке алу мен толтыруды, сонымен қатар қайта сақтандыруды қарастырады.

Сақтандыру – бұл жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін сақтандыру жағдайы түскен кезде төленетін сақтандыру жарналарынан қалыптасатын ақшалай қорлар есебінен қорғау бойынша экономикалық қатынастар жүйесі.

Сақтандыру объектісі болып сақтандыру мүддесі, сақтандыру келісім шартының пәні болып сақтандыру оқиғасы түскен кезде ақшаның белгілі сомасын төлеу жөніндегі сақтандырушының міндеттемесі табылады, яғни сақтықты қорғау болып табылатын ақша міндеттемесі. Келісім шарт бойынша борышкер – сақтандырушы, кредитор – сақтандырылушы болып табылады. Сақтандырушы өзінің мүлкін сақтандыра алмайды, өйткені кредитор мен борышкер сәйкес келеді және міндеттеме тоқтатылады.

Орталықтандырылған және орталықсыздандырылған резервтік қорлардың шектеулі мөлшерінде шаруашылық субъектілерінің мүліктік оқшаулануы, сақтандыруды шығындардың орнын толтырудың жалғыз мүмкін және тиімді тәсілі ретінде шарттастырады. Сақтандыру көмегімен мемлекет аралық қатынастардың объектілерін де қорғауға болады.

Мүмкін шығындардың орнын толтыру құралы ретінде сақтандырудың экономикалық мәні оның ерекше болатын функцияларынан көрінеді. Бұл тәуекел, ескерту, қалпына келтіру, жинақтау және бақылау функциялары:

- экономикалық субъектілер мүмкін шығын тәуекелін, яғни оның ықтималдылығын сақтандырады. Сондықтан тәуекел функциясы басты болып табылады, ол сақтандырудың негізгі тағайындалуына сәйкес келеді, кездейсоқ оқиғалардың түсуінің қолайсыз салдарларын жою құралы болып табылады. Бұл функцияны іске асыру процесінде сақтандыру резервтері сақтандыруға қатысушылар арасында, жәбірленушілерге ақшалай көмек көрсетумен байланысты қайта бөлінеді. Бұл шығындардың орнын толтыру және азаматтарды жеке материалдық қамтамасыз ету функциясы. Сақтандыру қорына қатысушы тұлғалар ғана шығынның орнын толтыру құқығына ие. Жеке және заңды тұлғалардың қолында бар мүліктік сақтандыру келісім шарты шеңберінде, көрсетілген функция арқылы, шығындардың орнын толтыру жүзеге асырылады.
- тәуекелге төлем ретінде ақшалай қаражаттардың мамандандырылған сақтандыру қорларын қалыптастыру, оны сақтандыру компаниялары өз мойнына алады. Бұл қор міндетті де, ерікті де түрде қалыптасуы мүмкін. Мемлекет экономикалық және әлеуметтік жағдайға қарай елдегі сақтандыру ісінің дамуын реттейді.
- ескерту функциясы сақтандыру тәуекелін азайтуға бағытталған, ауыл шаруашылығы жануарларының ауыруын, өртті, дүлей апатты сақтандыру резервтерінің бөлігі есебінен ескерту бойынша алдын-алу шараларын жоспарлау мен қаржыландырудан көрінеді. Сақтық оқиғасының түсуін ескерту мен шығындарды ең төменгі деңгейге жеткізу шаралардың кең шеңберін қарастырады, Оның ішінде жазатайым оқиғаның, дүлей апаттың негативті салдарын болдырмау немесе азайту бойынша шараларды қаржыландыру т.б. Сақтық қорғау ұйымдастырылатын жаппай құбылыстармен кездесе отырып, сақтандыру ақпаратты

- өзін қызметінің стратегиясын әзірлеу мақсатында жинайды, топтастырады, жалпылайды, талдайды. Сақтандыру қызметін басқарудың барлық ақпараттық процедуралары автоматтандырылған ақпараттық технологиялар мен сақтандыруды қарастырудың жүйелі тәсілімен негізделеді.
- сақтандырудың қалпына келтіру немесе орнына келтіру функциясының мәні келесідей, сақтандыру оқиғасы мен келісім шартпен шарттастырылған ақша сомасын төлеу жағдайы түскен кезде сақтандырылушыға келтірілген шығынды толық немесе бөлешекті түрде төлеу жүзеге асырылады.
 - өмірді ұзақ мерзімді сақтандыруда жинақтаушы және жинақ ақша функциясы іске асырылады.
 - нақты сақтандыру қатынасында сақтандырудың бақылау функциясы басқа функциялармен бірге іске асырылады және сақтандыру резервтерін қалыптастыру мен пайдалануға, сақтандыру операцияларын жүргізуге, сақтандырушының сақтандыру шартын сақтауына қаржылық бақылау жасау қарастырылады.

Сақтандырудың экономикалық мәніне, сақтандырудың қаржы жүйесі буыны ретіндегі мазмұны мен артықшылығын ерекшеленуге мүмкіндік беретін қаржылық, экономикалық және несие саясаттары сәйкес келеді. Сақтандырудың экономикалық мәні тұрақты, ал экономикалық мазмұны өзгермелі және қоғамның қоғамдық-экономикалық нысаны мен мемлекеттің типімен анықталады.

Сақтандырудың қаржы категориясы өзінің мәнін қаржы тәуекелдерін сақтандыру арқылы көрінеді, олар: кәсіпкерлік, коммерциялық, биржалық, валюталық, банктік, несиелік тәуекелдер. Ол зиянды, сақтандырушылар арасында үлестірумен сипатталады.

Сақтандырудың экономикалық категориясы – бұл сақтандырушы мен сақтандырылушы арасындағы сақтандырушының сақтандырушыға төлейтін сақтандыру сыйақыларынан құралатын қорларынан, сақтандыру оқиғасы түскен кезде тұлғалар мүдделерін қорғау бойынша экономикалық қатынастар жүйесі.

Несие категориясы жинақ ақша, жинақтаушы, тұтынушылық және инвестициялық функциялардан көрінеді.

1991 жылға дейін Қазақстанда халықтың маңызды бөлігі мемлекеттік жинақтаушы сақтандырумен қамтылады. Бірақ рублдің теңгеге ірілендірілуі мен инфляция сақтандырушылардың жарналары мен жинақтандырылған сақтандыру қорларын құнсыздандырды.

Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдары бұл сақтандыру жандандырылады. Бір жағынан жинақтар инфляция коэффициенті бойынша индекстеледі, ал екінші жағынан сақтандырушылар сақтандырушының сақтандыру капиталын бағалы қағаздарға салудан түскен инвестициялық кірістің бөлігін алады.

Тәуекелдерді қайта сақтандыру бар, онда бір сақтандыру компаниясы сақтандырушылардың жарнасының бір бөлігі мен тәуекелдерінің бір бөлігін келесісіне береді.

Сақтандыру түрлерінің экономикалық мәні әртүрлі.

ҚР сақтандыру қатынастарының заңды базасы болып ҚР «Сақтандыру қызметі туралы» Заңы, ҚР «Азаматтық-құқықтық, жауапкершілікті міндетті сақтандыру туралы» заңы және заңға бағынышты актілер табылады.

Сақтандырудың көп ғасыр бойғы тәжірибесі, оның экономикаға ықпал етудің күшті факторы екендігін дәлелдейді, ол инвестициялық потенциалды көтереді және ұлттың жағдайы мен байлығын ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Қалыпты және үздіксіз өндірістік процессті қалыптастыру экономикалық дамудың тұрақтылығын ұстау, қолдау, халықтың өмір сүру деңгейін көтеру елде сақтандыру арқылы қорғаудың сенімді жүйесін қалыптастыруды талап етеді. Сақтандыру ақшалай қаражаттардың нысаналы қорларын қалыптастыру нысандары мен әдістерінің жиынтығын және оларды кездейсоқ тәуекелде шығындардың орнын толтыру, сонымен қатар азаматтарға олардың өмірлерінде қолайсыз оқиғалар орын алғанда көмек көрсетуді қамтиды.

Нарықтық экономикада қоғамдық өндірісте сақтандырудың рөлі маңызды өсті, бір жағынан кәсіпті қорғау мен адамдардың әлауқатын қорғау құралы болатын, ал екінші жағынан кіріс әкелетін

қызмет түрі болатын сақтандыру қызметтерінің сферасы кеңеюде. Сақтандыру бизнестің ақпаратпен ең көп толықтырылған және ақпаратқатәуелді түрлерінің бірі болып табылады. Әлемдік стандарт деңгейіне жақындаудың қажеттілігі кәсіпорындардың қаржылық жағдайын объективті бағалауға стратегияларды үйлестіру талаптарды туындатады, ол қаржы тәуекелін төмендету мен елдің экономикалық субъектілердің бәсекелестік артықшылықтарын алуға бағытталған.

Сақтандыруға тән белгілер келесілер:

1. Қатынастардың тұрақты емес уақытша сипаты, өйткені сақтандыру оқиғасының түсу уақытында, келтірілген зиян мөлшерінде қарастыруға болады.

2. Қаражаттардың қайтарымдылығы сақтандыру төлемдері сақтандыру қорына біріктірілгеннен кейін компания қызметіне шығыстарды алып тастап сақтандырушыға төлеуге жатады.

3. Қайта бөлу қатынастарының тұйық сипаты. Тәуекел барлық сақтандырушыларға үлестіріледі, өйткені сақтандыру қорын құруға қатысушылар көп, ал қордан тек сақтандыру оқиғасы түскендер ғана алады.

4. Сақтандыру қорын нысаналы пайдалану.

Сақтандырудың рөлі мен маңызы көп қырлы. Сақтандыру шаруашылық субъектілерінің тұрақты қызметі мен кәсіпкер азаматтардың қалыпты жұмысын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Ол төтенше оқиғалар мен басқалай сақтандыру оқиғаларының түсуімен байланысты, азаматтардың жеке кірістері мен жанұя бюджетінде жоғалтуларды теңестіруге мүмкіндік береді. Сақтандыру қорлары мемлекеттік қысқа мерзімді міндеттемелері болып табылатын облигацияларын сатып ала отырып мемлекеттік қарызды уақытылы өтеуге көмектеседі.

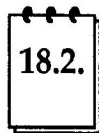
Өндірістік сфераның апаттар мен технологиялық катастрофалар жеріне байланыстылықтың жоғарғы дәрежесі қалыптасқан Қазақстан үшін, өз болашағына сенімсіздік республика халқының көбісіне тән, мұнда сақтандырудың потенциалды рөлі ерекше үлкен.

Меншік иелеріне мүліктің жойылуында шығынның орнын толтыруға кепілдік бере, өмірдің барлық жағдайына адамды қорғауды құра отырып, сақтандыру қоғамдағы экономиканың

тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сақтандыру компанияларының резервтері республиканың экономикалық дамуын қаржыландыру үшін ірі көлемдегі инвестициялардың сенімді көзі ретінде қызмет етеді.

ҚР сақтандыру жүйесі маңызды өзгерістерге ұшырады: сақтандыру операцияларының мемлекеттік монополиясынан сақтандыру рыногына өту жүзеге асырылады. Өз жұмысын барлық шаруашылық субъектілерінің нақты сақтандыру мүдделерін есепке ала отырып құруға ұмтылатын жаңа сақтандыру компанияларын қалыптастыру процесі жүрді. Сақтандыру жеке және заңды тұлғалардың табиғи қажеттілігі емес. Бұл қажеттіліктің туындауы үшін шарттар кешені қажет, субъектінің экономикалық дербестігінің жоғарғы деңгейі осылардың бірі болып табылады.

Нарықтық қатынастар жүйесі жағдайында сақтандыру өмір сүр мен кәсіпкерліктің жаңа жағдайының, коммерциялық мүддені, жеке азаматтардың және тұтас ұжымның өмір сүру деңгейі мен әл-ауқатын үшінші тұлғалардың заңсыз әрекетінен, шаруашылық-кәсіпкерлік қызмет барысында келтірілуі мүмкін, материалдық шығындарының орнын толтыру туралы талаптардан қорғау қажеттілігін сипаттайтын жәннен сақтандыру мүдделерінің қажеттіліктерінің пайда болу есебінен кеңейтіледі.

Сақтандыру түрлерін жіктеу мен принциптері

Сақтандыру мемлекеттік және жеке меншікке негізделген сақтандыру ұйымдарымен жүзеге асырылады. Олардың қызметі мамандырылған ішкі және сыртқы сақтандыру рыногында жүргізіледі. Ол дифференциаланған және сақтандыру түрлерін жіктеуді жүргізуге мүмкіндік беретін бірнеше компоненттерді қамтиды.

Жіктеу қаржы қатынасының бірінғай жүйесінде иерархиялық тұрғыдан бір-біріне бағынатын жекелеген өзара байланысты буындардың болуын қарастырады.

Сақтандыру нарығында жіктелген топтарды құрудағы алғы белгілер, критериялар болып келесілер табылады:

Салалық белгілер:

- өмірді сақтандыру рыногы (зейнетақы, денсаулық, некеге тұру аннуитті және т.б.);
- мүлікті сақтандыру рыногы;
- жауапкершілікті сақтандыру рыногы;
- бақытсыз жағдайлардан сақтандыру рыногы.

Көлемділік:

- аймақтық (жергілікті);
- ұлттық;
- халықаралық.

Сақтандыру компаниясының ұйымдастыру-құқықтық нысаны:

- мемлекеттік сақтандыру;
- жеке сақтандыру;
- қайта сақтандыру.

4. Жүзеге асыру нысаны:

- міндетті;
- ерікті.

5. Сақтандыру объектілері:

- жеке
- мүліктік;

6. Қауіп түрі:

- ұрлық;
- жарылыс;
- жер сілкінісі;
- су басу;
- цунами;
- өртену;
- жануарлар мен құстардың эпидемиясының таралуы;
- көлікте жол апаты және т.б.

Сақтандыру түрі деп нақты бір типті объектілерді сәйкес тарифтік стафкаларға сәйкес сақтандыру жауапкершілінің белгілі көлеміндегі сақтандыру аталады.

Мемлекеттік сақтандыру сақтандырушы ретінде мемлекеттік ұйымдармен жүзеге асырылады және мемлекеттік сақтандыру қорлары құрылады. Олар көбінесе міндетті болады.

Мысалы, бюджеттік қаражаттар есебінен әскери қызметкерлер, полиция қызметкерлері, салық инспекция қызметкерлері, құқық қорғау органдары, төтенше жағдайлар бойынша ведомствалардың қызметкерлері, космонавтар, депутаттар, атом өнеркәсібінің жұмысшылары, авиажелінің ұшықыштар құрамы мен авиа және темір жол көліктерінің жолаушылары сақтандырылады.

Жеке сақтандыру ҚР заңымен рықсат етілген акционерлік қоғамдар нысанындағы сақтандырушылармен көрсетілген.

Өзара сақтандыру – бірнеше заңды тұлғалар сақтандыру қорын құрайтын сақтандырудың ерекше нысаны, ал көмек қажет еткен мүшелерге керектігі деңгейде көрсетіледі.

Қайта сақтандыру – клиенттің тәуекелінің бірқатары шетелде болуы мүмкін және сақтандырудың халықаралық нарығында жоғары ретингке ие сақтандыру фирмаларының тобы қабылдайтын сақтандыру түрі.

Әлеуметтік сақтандыру – халықты қорғау бойынша мемлекеттік саясаттың бөлінбейтін бөлігі және міндетті болып табылады. Оның құқықтық базасын қаржылық, еңбек, азаматтық құқық, әлеуметтік қамсыздандыру құқығы нормалары құрайды. Әлеуметтік сақтандырудың құқықтық негізін ҚР «Міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы» заңы құрайды. Міндетті әлеуметтік сақтандыру мемлекеттің жұмыс істейтін азаматтардың еңбек жаракатын немесе кәсіби ауыру, мүгедектік, ауру, жаракат, жүктілік пен бала туу асыраушысынан айырылу, қарттықтың түсуі, медициналық көмекті, санторлы-курорттық емді алу қажеттілігі салдарынан материалдық немесе әлеуметтік жағдайын өтеуге немесе ең төменгі деңгейге жеткізуге бағытталған құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық шаралар жиынтығын көрсетеді.

Кез келген елде қоғамның жұмыс істеуге қабілетсіз, еңбек ақысы, кірісі жоқ, өзінің өмір сүруін қамтамасыз ете амайтын адамдардан тұратын жігі бар. Осыған байланысы қоғам өндірілген қоғамдық өнімнің бөлігін еңбекке жарамсыз немесе еңбекке қабілетті, бірақ әртүрлі себептерге байланысты жұмысқа орнала-са алмай жүрген мүшелерді ұстау үшін бағыттауды қарастырады. Қоғамдық өнімнің бұл бөлігі әлеуметтік сақтандырудың арнайы нысаналы қорларын құру мен бөлуге пайдаланылады.

Әлеуметтік сақтандыру – бұл қаржы қатынасының денсаулық жағдайына немесе басқа себептерге байланысты кірісі жоқ, еңбекке қабілетсіз азаматтарды материалдық қамтамасыздандыру үшін ақшалай қаражаттарды қалыптастыру және жұмсау жүйесі.

Қатынастардың бұл жүйесі капитализм кезінде пайда болды және мемлекетпен реттеледі. Ол қоғам мүшелерінің объективті қажеттіліктерін сипаттайды, оны мәні өсуде, өйткені мемлекеттің әлеуметтік қызмет облысы кеңеюде. Осы қызметтің осы көлеміне келесі факторлар әсер етеді:

- халықтың өсуі;
- халықтың жас құрылымы;
- халықтың өмір сүру деңгейінің ұлғаюы;
- қолайсыз экология;
- жекелеген азаматтардың салауатты өмір сүрмеуі;
- қызмет құнының өсуі;
- ел экономикасының жағдайы;
- басқалай факторлар.

Әлеуметтік сақтандыруды Конституцияға сәйкес қартаюда, ауыруы, мүгедектігі бойынша, асыраушысын жоғалту немесе жұмыссыздық бойынша материалдық қамтамасыздандыруға, азаматтар құқығын іске асыру әдісі ретінде қарастыруға болады.

Алынатын қаражаттар көлемі заңмен анықталады және еңбек өтіліне, бұрын алған жалақы деңгейіне, еңбек қабілетін жоғалту немесе мүгедектік дәрежесіне тәуелді болады.

Әлеуметтік қамтамасыздандыру принциптері:

- сақтандыру қамтамасыздық және сақтандыру жарналарының эквиваленттілігімен қол жеткізілетін міндетті әлеуметтік сақтандырудың қаржылық жүйесінің тұрақтылығы;
- азаматтарды ксіпорындар мемлекет есебінен әлеуметтік сақтандырудың жалпылығы;
- әлеуметтік сақтандыру қорларын пайдалану процесінде азаматтардың ксіпорындар мен мемлекет мүдделерімен оңтайлы үйлесімділігі;
- әлеуметтік сақтандыруды жұмысшылар ұйымдары арқылы басқару, өйткені әлеуметтік қорларын қалыптастыру

мен пайдалануда кәсіподақтар мен басқалай қоғамдық ұйымдардың рөлі үлкен, яғни қадағалау мен қоғамдық бақылауды қамтамсыз етуде;

- сақтандырылған тұлғалардың әлеуметтік сақтандырушылық тәуекелдерінен қорғау құқығын сақтау мен міндеттемені сақтандырушының қаржылық жағдайына тәуелсіз орындауына мемлекеттік кепілдеме;
- міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесін мемлекеттік реттеу;
- сақтандырушының әлеуметтік сақтандырудың нақты түрлерінің сақтандыру жарналарын төлеу міндеттілігі;
- міндетті әлеуметтік сақтандырудың қаржы жүйесінің автономдылығы.

Әлеуметтік сақтандырудың тапсырмасы елдегі еңбек ресурстарының ұдайы өндірісіне жағдай жасау, өйткені азаматтардың осы категориясын материалдық қамтамасыздандыру, олардың еңбек етуге қабілеттілігін қалпына келтіруге, экономиканың әртүрлі салаларында олардың белсенді қызметін дамытуға, мүгедектерді сауықтандыруға және оларды мемлекеттен қаржыландырылатын әлеуметтік бағдарламаларға ауыртпалықты төменде отырып, жұмыспен қамтуға көмектеседі.

Мемлекет сонымен қатар, зейнетақымен қамтамасыздандыруды әлеуметтік сақтандыру бағыты ретінде құруға ұмтылады.

Сонымен қатар, әлеуметтік сақтандыру қаражаттары есебінен уақытша жұмыссыздар ұсталады, олардың қызметі әлеуметтік қамтамасыздандыру қоры есебінен қаржыландырылатын оқу орталықтарында қайта оқыту мен қайта біліктілік беру жүргізіледі. Әлемдік қаржылық дағдарыс кезінде құрылымдық жұмыссыздықтың өсуі жұмысшыларға көмек көрсетудің әлеуметтік бағдарламаларын кеңейту қажеттілігін туындатады. Бұл елдің еңбек ресурстарының ұдайы өндірісі процесін қолдау және елдегі саяси тұрақтылықты қорғау, әлеуметтік қысымды төмендету, әлеуметтік әділдікті қамтамасыз ету бойынша әлеуметтік сақтандырудың маңызы бағыты болады.

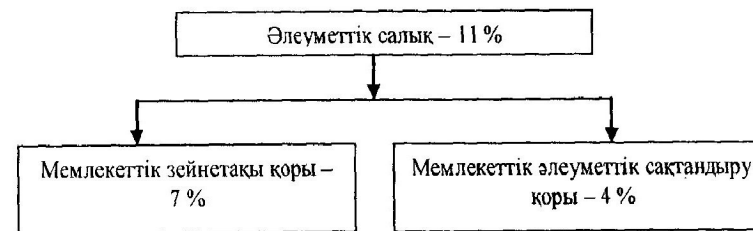
Осылайша әлеуметтік сақтандыру келесі тапсырмаларды шешеді:

- қоғамның еңбек етуге қабілетсіз азаматтарын ұстау бойынша шығындарды жабу үшін пайдаланылатын ақшалай қорларды қалыптастыру;
- еңбек ресурстарының керекті саны мен керекті кәсіби құрылымын қалыптастыру, оларды салалар бойынша экономика қажеттіліктеріне сәйкес болу;
- қоғамның жұмыс істейтін және жұмыс істемейтін мүшелерінің материалдық қамтамасыздандыру деңгейіндегі алшақтықты азайту;
- халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарының өмір сүру деңгейін теңестіреді.

Әлеуметтік сақтандыру процесі екі бюджеттен тыс қорды құрады:

1. Мемлекеттік зейнетақы қоры.
2. Мемлекеттік сақтандыру қоры.

Бұл қорлар жұмыс берушілердің жалақы қорына 11% мөлшерінде төлейтін әлеуметтік салық есебінен құрылады. Бөлу құрылымы төмендегідей (21 сурет)

21-сурет. Әлеуметтік сақтандыру қорлары арасында әлеуметтік салықты бөлу.
Ескерту: автормен құрастырылған.

Жұмыс істейтін азаматтар мен азаматтардың басқалай категорияларының материалдық немесе әлеуметтік жағдайын өзгертуге әкелетін жағдай (сақтандыру тәуекелі) сипатына байланысты сақтандыру төлемдерінің себептері келесі түрлерге бөлінеді:

- медициналық көмекті алу қажеттілігі;

- уақытша еңбекке жарамсыздық;
- еңбек жарақатын алу және кәсіби ауру;
- ана болу;
- мүгедектік;
- кәріліктің түсуі;
- асыраушысынан айырылу;
- жұмыссыз деп танылу;
- сақтандырылған тұлғаның немесе оның асырауындағы жанұяның еңбек етуге қабілетсіз мүшелерінің өлімі.

Әлеуметтік сақтандыру тәуекелінің әрбір түріне сақтандыру қамтамасыздығының белгілі түрі сәйкес келеді, яғни сақтандырушының сақтандырушылы алдындағы өз міндеттемелерін сақтандыру оқиғасы түскен кезде сақтандыру төлемі арқылы орындауы.

Сақтандыру мен қамтамасыздандыру түрлеріне келесілер жатады:

- Денсаулық сақтау мекемелеріне сақтандырылған тұлғаға керекті медициналық көмекті берумен байланысты шығындарды төлеу;
- қартаюы бойынша зейнетақы;
- мүгедектік бойынша зейнетақы;
- асыраушысын жоғалту жағдайы бойынша зейнетақы;
- уақытша еңбекке жарамсыздық бойынша жәрдемақы;
- еңбек жарақаты мен кәсіптік жарақатқа байланысты жәрдемақы;
- жүктілігі және босануы бойынша жәрдемақы;
- бала тууы бойынша бір реттік жәрдемақы;
- 1,5 жасқа толғанға дейін бала күтімі бойынша ай сайынғы жәрдемақы;
- жұмыссыздық бойынша жәрдемақы;
- санаторлы-курорттық емдеу жәрдемақысы;
- жерлеуге әлеуметтік жәрдемақы.

ҚР 2005 жылының 1 қаңтарынан бастап әлеуметтік қорғаудың бір нысаны ретінде азаматтарды міндетті әлеуметтік сақтандырудың құқықтық негізін белгілейтін «Міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы» заң күшіне енді.

Мүліктік сақтандыру әртүрлі түрлерде жүргізіледі:

Ауылшаруашылық сақтандыру:

- ауыл шаруашылығы дақылдарын (өнімділік және егіс);
- малдарды;
- ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының басқалай мүлкін.

2. Көлікті сақтандыру:

- жүктерді, жолаушыларды сақтандыру;
- кемелерді, оның ішінде авиациялық.

3. Заңды тұлғалардың мүлкін сақтандыру:

- мүлікті сақтандыру;
- азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру;
- кәсіпкерлік тәуекелдерді сақтандыру.

4. Жеке тұлғалардың мүлкін сақтандыру:

- малдарды;
- үй мүлкін.

Мүліктік сақтандыру объект ретінде материалдық құндылықтарды пайдаланылады. Мүліктік сақтандыруды төменгі салаларға бөлуге болады: меншік нысаны бойынша (мемлекеттік және жеке) бойынша заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлердің, сонымен қатар ұйымдастыру құқықтың нысаны (АҚ ЖШС) бойынша заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлердің мүлкін, сонымен қатар жеке тұлғалардың мүлкін сақтандыру. Құрылысты, малдарды, көлік құралдарын және т.б. сақтандыру мүлікті сақтандыру түрлеріне жатады.

Сақтандыру қатынастары объектісі ретінде мүліктік сақтандыру әртүрлі жылжитын және жылжымайтын мүлікті пайдаланады. Оның экономикалық тағайындалуы сақтандыру оқиғасы түскен кезде пайда болатын шығынның орнын толтыруда, иеленудегі, иелікте пайдаланудағы мүлік сақтандырылуы мүмкін.

Сақтандыру объект ретінде кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру сақтандырылушының шикізаттың, энергияның болмауынан жабдықтардың тоқтауында, дәрменсіз мәлімелерден, жаңа техника мен технологияны енгізудегі жоғалтуды қарастырады. Бұл жерде екі сала тармағы бар: тікелей шығындар тәуекелін сақтандыру (жабдықтардың тұрып қалуынан) және кірістерді жанама жоғалтуды сақтандыру (саудадағы үзілістерден, жіберіп алынған пайданы сақтандыру).

Экономикалық тәуекелдердің келесі түрлерін ерекшелейді:

- коммерциялық тәуекелдер – инвестицияланған ақшалай немесе материалдық ресурстардың қайтарылмау, негізгі қызметті үзуге байланысты жабдықтау және өнімді өткізу бойынша келісім міндеттемелерін орындамаудан пайда түріндегі қайтарымды алмау тәуекелдері;
- техникалық тәуекелдер – құрылыс-монтаж жұмысшыларының тәуекелі, пайдалану тәуекелдері, жаңа техника мен жаңа технологияларды ендіру тәуекелі;
- қаржы несие тәуекелі - импорттаушының банкрот болуы, жаңа нарыққа ену, қарыз алушының төлемге қабілетсіз жағдайында несиені төлемеу, валюталық бағам өзгерісі тәуекелі және т.б.

Көлік құралдарын сақтандыру көлік құралын иеленуге, пайдалануға, оған билік етуге байланысты тұлғаның мүліктік мүдделеріне, соның ішінде айдап әкетуде немесе ұрлауды қоса алғанда, сондай-ақ оның зақымдануы немесе жойылуы салдарынан келтірілген залалды ішінара немесе толық өтемі мөлшерінде сақтық төлемдерін жүзеге асыру көзделетін сақтандыру түрлерінің жиынтығы.

Заңды және жеке тұлғалардың (ауыл шаруашылығы мен көліктен басқа) мүлкін сақтандыру белгіленген тариф бойынша ерікті түрде жүргізіледі. Сақтандыру фирмаларының тарифтері сақтандыру тәуекелінің төлемі бойынша сараланады. Шығынның орнын толтыру бойынша төлемдер сақтандыру оқиғасының кездейсоқтығына дәлелдер жеткілікті болғанда объектінің 100%-нан төмен құнына жасалынады. Сақтандыру компаниясы сақтандыру оқиғасына кінәлілерге регрессивті талап қоюға құқылы. Сақтандырудың қайталама келісім шарттарында сақтандыру тарифтеріне жеңілдіктер болуы мүмкін.

Жауапкершілікті сақтандыру өніммен жабдықтау, кредиторларға қарызды өтеу, үшінші тұлғамен кездейсоқ келтірілген шығынның орнын толтыру бойынша жүзеге асырылады, мысалы, жабдықтаушы мен тұтынушы арасындағы келісім шарт шарттарын бұзуда немесе автоапатта жәбірленушіге шығындарды шығын әкелгеннің сақтандыру компаниясы төлейді. Осылайша бұл жерде

екі сала тармағы болады: несие бойынша қарызды сақтандыру және шығынның орнын толтыру оқиғасына сақтандыру жауапкершілік пен тәуекелді сақтандыруда сақтандырушы сақтандырылушыны өз әрекетімен немесе әрекетсіздігімен шығын әкелген үшінші тұлға алдындағы мүліктік жауапкершілігінен сақтандырады. Сақтандыру оқиғасы болып сақтандырушыдан жәбірленушінің пайдасына шығындарды өндіріп алу туралы сот шешімі табылады.

Жауапкершілікті сақтандырудың келесі типтерін ерекшелеуге болады:

- жеке тұлғалардың азаматтық жауапкершілігін жалпы заңдар негізінде сақтандыру, мысалы автокөлік иелерін;
- заңды тұлғалардың экологиялық ластанумен, радиокативті жұқтыру тәуекелімен, құбыр өткізу көлігін пайдалануда жарылыс тәуекелімен байланысты азаматтық жауапкершілігін сақтандыру;
- жұмысшылардың - дәрігерлердің, медбикелердің, соттық-құқықтық жүйе жұмысшыларының полицейлердің - кәсіби жауапкершелігін сақтандыру;
- келісім шарттар, несиені төлемеу, өніммен жабдықтамау бойынша және т.б. жауапкершілікті сақтандыру;
- көлік құралдары иелерін;
- тасымалдаушыларды;
- келісім шарттар бойынша;
- залал келтіргенде.

Жауапкершілікті сақтандырудың жалпы белгілерін ерекшелейді:

- сақтандыру келісім шартын жасағанда сақтандырылушы мен сақтандырушы белгілі, алушы белгісіз;
- болашақ шығын мөлшері белгісіз;
- сақтандыру тарифтері сақтандыру бірлігіне натуралды көрсеткіште сипатталады;
- келісім шарт сақтандырылушының мүддесін де және жәбірленушінің мүддесін де қорғайды;
- жауапкершілікті сақтандыру сақтандырылушының жауапкершілігін төмендетеді;

- сақтандыру компанияларында күшті заң қызметінің болуы сот шешімі мен сақтандыру оқиғасының дұрыстығын тексеруге мүмкіндік береді.

Жауапкершілікті сақтандыру міндетті болуы да мүмкін. Мысалы, Ресейде объектіні пайдалануға бергеннен кейін 5 жылдық кезеңге тарайтын құрылысшылардың, іздестірушілердің, жобалаушылардың, құрылыс салушылардың жауапкершіліктерін міндетті сақтандыру енгізілген. Бұл Ресейдің Азаматтық кодексінде көрсетілген. Америка құрама штаттарының, Швейцарияның, Австрияның сақтандыру рыногында құрылыс өндірісіне қатысушылардың жауапкершілігін сақтандыру құрылыстың жеке объектісін сақтандыру шеңберінде емес, жалпы азаматтық-құқықтық жауапкершілік шеңберінде жүзеге асырылады. Франция, Швеция, Филяндия, Испания, Италия, Австрия, Гунис, Канадада Азаматтық кодекспен бас мердігерлердің құрылыс біткеннен кейін 10 жыл ішінде азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру белгіленеді. Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті міндетті сақтандыру шығыс Еуропада тек Чех Республикасында, ал кеңестік кеңістікте тек Украина мен Қазақстанда енгізілген.

Қазақстанда өсімдік шаруашылығын міндетті сақтандыру жүзеге асырылады. 2007 жылы сақтандырылған алаң-11,8 млн.га, сақтандыру төлемдері - 30,9 млн. теңгені құрады. Өзара сақтандыру қоғамымен сақтандырылған егіс алаңының 13% қамтылған.

2008 жылы қант қызылшасының 1га егісіне субсидиялар шығындар нормативінен 2,4 есеге артық болды; мақта бойынша нормативтен 52,2%, жүгері бойынша 15,9%, майлы дақылдар 77% құрады. Ауылшаруашылығы өнімдерін өндірушілер сақтандыру компанияларына мемлекет субсидиялары есебінен сақтандыру сыйақыларын төлейді, ал өнімділікті ала алмағанда мемлекет сақтандыру компанияларына шығындардың 50% орнын толтырады. Шығындар нормативі әрбір ауылшаруашылық құрылымының ерекшелігін сипаттайды. Сақтандыру рыногына қатысушылардың өзара әрекетінің және қолайлы жылдары төлемдерден жарналар сомасы жинақталатын және оларды өнімсіз жылдары шығындарды өтеуге бағыттайтын, сақтандыру төлемдерін есептеудің жаңа әдістемесі керек.

Орнын толтыру көлемі бойынша сақтандыру түрлерінің ішінде әлеуметтік сақтандырудан кейін екінші орынды жеке сақтандыру алады. Жеке сақтандыру келесі сала тармақтарына ие:

1. Өмірді сақтандыру:
 - өмірдің ақырғы мерзіміне дейін қамсыздандыру;
 - қайтыс болуы жағдайына сақтандыру;
 - қайтыс болуы мен денсаулығын жоғалтуды сақтандыру;
 - аралас сақтандыру;
 - балалар кәмелетке жеткенге дейін сақтандыру;
 - некеге тұрғанға дейін сақтандыру.
2. Жазатайым оқиғадан сақтандыру:
 - жұмысшылардың жекелеген категорияларын жазатайым оқиғалардан жеке сақтандыру сақтандырылушының қаражаты есебінен ерікті түрде үлкен сомаға жасалуы мүмкін;
 - қызметкерлер ұжымын сақтандыру кәсіпорын қаражаттары есебінен жүзеге асырылады, ерікті болып табылады;
 - көлік жолаушыларын, салық инспекциялары, кеден, әскери қызметкерлерді міндетті сақтандыру;
 - балаларды сақтандыру оқиғасы түспесе соманы қайтарусыз сақтандыру.

Жеке сақтандыру көп жағдайларда ерікті болады және жинақтаушы сипатта болады. Ол келісім шартпен рәсімделеді, әрекет ету мерзімі бар және сақтандыру жарнасын төлеуде жүзеге асырылады.

Өмірді сақтандыру жеке сақтандыру түрінің жинытығын сипаттайды, сақтандырылушының өлімі жағдайында, оның сақтандыру мерзімі сақталғанға дейін өмір сүруін немесе келісім шартқа сәйкес белгілі жасқа келгенде сақтандыру төлемін жүзеге асыруды қарастырады.

Аннуитеттік сақтандыру сақтандырылушының белгілі жасқа жеткен кезінде, жасы бойынша еңбекке жарамдылығын жоғалту, мүгедектік немесе ауру, асыраушысының қайтыс болуы, сақтандырылушының жеке кірісінің төмендеуі немесе жоғалуына әкелетін жұмыссыздыққа кезендік төлемдерді жүзеге асыруды қарастырылатын жеке сақтандыру түрлерінің жинытығын көрсетеді.

Жазатайым оқиғалар мен аурудан сақтандыру сақтандырылушының денсаулығына зиян келтірілген жағдайда қосымша шығыстарды бөлшекті немес толық өтеу мөлшерінде сақтандыру төлемдерін жүзеге асыруды қарастыратын жеке сақтандыру түрлерінің жиынтығы көрсетеді.

Жеке сақтандыру жұмыс күшінің ұдайы өндірісімен байланысты және бұл жерде сақтандыру объектілері болып адамның құны жоқ өмірі, денсаулығы мен еңбекке қабілеттілігі табылады. Бұл жерде жәбірленушілер мен олардың жанұяларына денсаулығын жоғалту немесе жанұя мүшелерінің өлімі себебі бойынша ақшалай көмек көрсетіледі. Сақтандыру тәуекелі болып сақтандыру мерзімі аяқталғанға дейін өмір сүруі табылады. Бұл өмірдің ақырғы мерзіміне дейін сақтандыру оқиғасы болып табылады және әсіресе, қарт адамдардың тәуекелімен байланысты.

Медициналық сақтандыру сақтандырылушының, оның сақтандыру бағдарламасына енгізілген мемлекеттік қызмет үшін медициналық мекемеге жүгінуінен пайда болған шығыстарын бөлшекті немесе толық өтеу мөлшерінде сақтандыру төлемдерін жүзеге асыруды қарастыратын жеке сақтандыру түрлерінің жиынтығын көрсетеді. Медициналық сақтандыру келесілерді қамтиды:

- міндетті медициналық сақтандыру;
- ерікті медициналық сақтандыру;
- шетелге шығатын азаматтарды медициналық сақтандыру;

Медициналық сақтандыру бұл халықты себептерге байланыссыз денсаулығын жоғалту жағдайында әлеуметтік қорғау нысаны. Медициналық сақтандыру азаматтардың денсаулығын қалпына келтіру және аурудың алдын ала ескерту, яғни олардың алдын алумен байланысты шығыстарын өтеу үшін арналған. Сондықтан сақтандыру объектісі болып медициналық көмек көрсету шығыстар табылады. Олар келесі бағыттарда жүргізілуі мүмкін:

- маман дәрігерлерді шақыру мен процедураларды амбулаториялық жағдайда қабылдау;
- дәрі-дәрмектерді алумен;
- стационарлы медициналық мекемелерде емделумен;

- стоматологиялық көмек пен тіс протездерін алумен;
- алдын-алу шараларын жүргізумен.

Сақтандырудың бұл нысаны батыс елдерінде көп тараған. Олардың бірқатарында медициналық көмекті тегін көрсету, халықтың ауқатсыз жіктері шеңберімен шектелген, есесіне міндетті және ерікті түрдегі ақылы сақтандыру кеңінен таралған. Бір жағынан жұмыс берушілер сақтандыру жарнасын міндетті түрде аударады. Ол мемлекеттік медициналық сақтандыру қорларын қалыптастыру үшін пайдаланылады. Қордың бір бөлігі жұмысшылардың жалақыларынан қалыптасады.

Осы қордан жұмысшыларды ауруына байланысты, денсаулығынан айырылуымен байланысты еңбекке қабілетсіз уақытында емдеу шығындарының ең төменгі қажетті деңгейінің орны толтырылады. Ерікті сақтандыру бойынша медициналық көмектің жоғары деңгейі қамтамасыз етіледі. Медициналық сақтандырудың келісім шарты жасалғанда сақтандырылған азаматтарға ұсынылатын медициналық қызмет тізімі келісіледі.

ҚР денсаулық сақтау деңгейін көтеру үшін салаға бюджеттік қаржыландыру көлемін ұлғайтудан басқа, өткен жылдардың қайғылы тәжірибесіне қарамастан міндетті және еріктілік принциптері негізінде медициналық сақтандыру қорларын құру өзекті болып табылады. Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорының құрамында денсаулық сақтауды қосымша қаржыландырудың автономды нысаналы қорын қалыптастыру үлесі қарастырылады. Осы нысаналы қор қаражаттарын жарақат алуды қысқартуға, сырқаттануды қысқартуға, емдеу тиімділігін өсіру бойынша ғылыми зерттеулерге, жаңа медициналық жабдықтарды, жаңа емдік құралдарды әзірлеуде, емдеу мекемелерінің жаңа типті құрылысына жұмсауға пайдалануға болады.

Медициналық сақтандыру екі түрде жүзеге асырылады:

- міндетті мемлекеттік медициналық сақтандыру;
- ерікті медициналық сақтандыру.

Міндетті медициналық сақтандыру үшін сақтандырушылардың сақтандыру төлемдерін белгіленген нысан мен белгіленген мерзімде және сақтандыру қамтамасыздығының сақтандырылған деңгейі үшін бірдей төлеу тән. Жарналарды төлеу шығыстарды

өнім құнынан енгізе отырып, жұмыс берушіге, бөлшекті түрде жұмысшыға да жүктелуі мүмкін. Жұмыс берушілер жұмыс істейтін азаматтардың шығыстарын төлейді, ал мемлекет белгілі деңгейдегі бюджеттен еңбекке жарамсыздар мен бюджеттік ұйымдарда жұмыс істейтіндерге төлейді.

Міндетті медициналық сақтандыруды жүргізуге сақтандыру төлемі бар, осы қызметтерге құқығы бар, елдің әрбір азаматына кепілдендірілген, халыққа медициналық және дәрі-дәрмекпен көмек көрсету көлемі бойынша жасалып негіз болып табылады.

Міндетті медициналық сақтандыру мемлекеттік әлеуметтік сақтандырудың құрамдас бөлігі болып табылады және елдің барлық азаматтарына міндетті медициналық сақтандыру қаражаттары есебінен ұсынылатын медициналық көмекті алудың теңдей мүмкіндіктерімен қамтамасыз етеді.

Ерікті медициналық сақтандыру мемлекеттік бағдарламалар негізінде жүзеге асырылады және азаматтарға міндетті денсаулық сақтандыру бойынша қызметтерден тыс қосымша медициналық көмек алуды қамтамасыз етеді. Ол ұжымдық және жеке болуы мүмкін.

Медициналық сақтандыру объектілері:

- азаматтар;
- лицензиясы бар медициналық сақтандыру ұйымдары;
- медициналық қызмет көрсететін медициналық мекемелер.

Міндетті медициналық сақтандыруда келесілер сақтандырушылар болады:

- жұмыс істемейтін азаматтар үшін атқарушы органдар;
- жұмыс істейтіндер үшін кәсіпорындар; заңды тұлғаны құрмай кәсіпкерлік қызметпен айналысатын тұлғалар.

Медициналық сақтандыру объектісі болып сақтандыру оқиғасы пайда болған кезде медициналық көмек көрсету шығындарымен байланысты сақтандыру тәуекелі табылады.

Медициналық сақтандыру, сақтандыру объектілерді арасында жасалынатын келісім шарт нысанында жүзеге асырылады, ол сақтандырылушы мен медициналық сақтандыру ұйымы арасындағы келісім, осыған сәйкес сақтандырылушыға белгілі

көлем мен сападағы медициналық көмекті беруді ұйымдастыру мен қаржыландыруға міндеттеледі. Сақтандырылған тұлға сақтандыру полисін алады.

Егер де болуы мүмкін сақтандыру оқиғасы қоғамдық мүддеге қатысты болса міндетті сақтандыру енгізіледі. Жұмысшыларды әлеуметтік сақтандыру, құрылысты, малды, әскери қызметкерлерді, жолаушыларды, салық инспекциясы жұмысшыларын, авиажелінің ұшу құрамын, кеншілерді, салық қызметі қызметкерлері мен кеденшілерді, СПИД-ті жұқтыру жағдайына медицина қызметкерлерін, өрт сөндірушілерді, сынақтан өткізушілерді, тау құтқарушыларын сақтандыру, несиені өтемеуден қарыз алушыларды сақтандыру міндетті және т.б. Ол заңды актілердің талаптары бойынша және ерікті түрде сақтандырудың осы түрін жүргізуге лицензиясы бар сақтандырушы мен келісім шарт негізінде жүзеге асырылады.

Сақтандырудың міндетті нысаны келесі принциптерді пайдаланады:

- заңмен белгілеу, осыған сәйкес сақтандырушы белгілі объектілерді сақтандыруға, ал сақтандырылушы сақтандыру төлемдерін салуға міндетті. Бұл үшін міндетті сақтандыруға жататын объектілер тізімі, сақтандыру жауапкершілігінің көлемі, сақтандыру қамтамасыздығының нормативі, нормативтік ставкаларды белгілеу тәртібі немесе осы ставкалардың жерлерде түзету құқығы бар орташа мөлшерлері, сақтандыру төлемдерін енгізу кезеңділігі, сақтандырушылар мен сақтандырушылардың негізгі құқықтары белгіленеді;
- заңда көрсетілген субъектілерді міндетті сақтандырумен жаппай қамту. Бұл үшін сақтандырылған объектілерді тіркеу, сақтандыру төлемдерін есептеу мен оларды белгіленген мерзімде алу жүргізіледі;
- заңда көрсетілген объектілерге сақтандыруды автоматты түрде тарату. Сонымен қатар сақтандырылушы ондағы мүліктің көлемінің көбеюі немесе азаюы туралы арыз жазуы керек емес. Ол келесі тіркеуде сақтандыру сферасына автоматты түрде енгізіледі және сақтандыру жарналары өзгертіледі;

- сақтандыру төлемдерін салудан тәуелсіздігі, сақтандыру төлемдерінің кешігуінің орын алуын, ал сақтандыру оқиғасы түссе, онда сақтандыру өтемі қарызды алып тастап төленетіндігін білдіреді. Сақтандыру оқиғасы болмағанда және сақтандыру жарнасы төленбегенде олар сот тәртібінен өсімпұл есептеумен өндіріліп алынады;
- мерзімсіздік сақтандырылушы сақтандырылған мүлікті пайдаланған барлық кезеңде жарамды екендігін білдіреді. Егер де меншік иесі ауысса, сақтандыру тоқтатылмайды. Ол тек қана осы мүлік жойылғанда ғана тоқтатылады;
- сақтандыру қамтамасыздығы сақтандыруды бағалау мен сақтандыру өтемін төлеу тәртібін жеңілдету мақсатында жүргізіледі. Нормативтер сақтандыру бағасынан пайызда немесе бір объектіге теңгеде белгіленеді.

Сақтандырудың ерікті нысаны келесі принциптерге негізделеді:

- заң күшімен және ерікті бастамада әрекет етеді. Заң ерікті сақтандыру объектілері мен сақтандыру шартын белгілейді;
- сақтандыруға ерікті қатысу тек қана сақтандырылушыларға тарайды. Сақтандырушының объектіні сақтандырудан бас тартуға құқығы жоқ;
- ерікті сақтандырумен іріктемелі қамту, яғни сақтандырудың осы түріне қатысушылар болып қалауы барлар ғана табылады;
- келісім шартта көрсетілген, бастапқы және түпкілікті күні бар, сақтандырудың белгілі мерзімі. Келісім шартты мерзімін жаңа мерзімге ұзартуға болады;
- тек қана бір реттік немесе кезеңдік сақтандыру төлемдерін төлеу кезінде ғана әрекет етеді. Кезекті жарнаны төлемеу келісім шарт әрекетін тоқтатуға әкеледі;
- сақтандырумен қаматасыздандыру көлемі сақтандырылушының қалауына немесе тараптардың келісіміне тәуелді болады.

Ерікті сақтандыру сақтандырылушының қалауы бойынша сақтандырушымен келісім (келісім шарт) негізінде жүзеге асыры-

лады. Сақтандыру объектісі болып тұлға мүддесі табылады. Оның әрекет мерзімі бар, тек қана сақтандыру төлемдері кезінде ғана жүзеге асырылады, мүлікті және жеке болуы мүмкін.

Сақтандырудың көрсетілген нысаны жалпы белгілер мен ерекшеліктерге ие.

13, 14 кестелерде әлеуметтік мүліктік және жеке сақтандырудың, міндетті және ерікті сақтандырудың салыстырмалы мінездемесі келтірілген.

13-кесте. Сақтандыру түрлерінің салыстырмалы сипаттамасы.

Ұқсастық және айырмашылық көрсеткіштері	Сақтандыру түрлері		
	әлеуметтік	мүліктік	жеке
1	2	3	4
Қоғамдық өндіріс тарапы	Жұмыс істейтін азаматтар	Субъект ресурстарының сақталуы	Жұмыс күшінің ұдайы өндірісі
Сақтандырып қорғауының объектілері	Азаматтардың еңбекке қабілеттілігі	Субъектінің мүлкі	Өмір, денсаулық, белгілі мерзімге дейін өмір сүру және басқалай жеке мүдделер
Шығынның орнын толтыру	Жүргізілмейді	Жүргізіледі	Жүргізілмейді
Сақтандыру резервтерін бөлу	Жүзеге асыралды	Жүзеге асырылады	Жүзеге асырылады
Халық қажеттілігінің қанағаттандырылу деңгейі	Ең төменгі деңгейде	Оқиғаның кездейсоқтығын дәлелдегенде мүлік құнынан пайызда	Тұлғаның мүмкіншіліктеріне тәуелді болады
Нысан	Міндетті	Жекелеген міндеттеме	Ерікті
Қаржы ресурстарының қатысуы	Кәсіпорының қаржы ресурстары	Кәсіпорының қаржы ресурстары мен жеке тұлғалардың жеке кірістері	Жеке кірістер
Сақтандырушылардың типі	Мемлекеттік және мемлекеттік емес зейнетақы қорлары	Жеке сақтандыру компаниялары	Жеке сақтандыру компаниялары
Жинақтаушы функцияның болуы	Болмайды	Болмайды	Болады

Ескерту: автормен құрастырылған

Мүліктік сақтандыруда материалдық шығынның орнын толтыру жүреді, ол жеке де болмайды.

Әлеуметтік және жеке сақтандыру халықтың кірістерін сақтандырып қорғауға арналғандықтан туысты. Бірақ әлеуметтік сақтандыру халықтың қажеттілігінің ең төменгі деңгейін қанағаттандырады, ал жеке сақтандыру сақтандырылушының мүмкіндіктерімен анықталады және әлеуметтік сақтандыру төлемдері көлемінен тәуелді емес.

Әлеуметтік және жеке сақтандырудың ерекшелігі келесіде: әлеуметтік сақтандыру міндетті нысанда болады және жұмыс беруші қаражаттары есебінен жүзеге асырылады, ал жеке сақтандыру ерікті түрде жүргізіледі және жеке ақшалай кірістерді қайта бөлумен байланысты.

Егер де әлеуметтік сақтандыру мемлекеттік органдармен және жеке жинақтаушы зейнетақы қорларымен жүргізілсе, ал мүліктік (міндеттіден басқа) жеке сақтандыру компанияларымен жүргізіледі.

Сақтандырудың жинақтаушы нысаны сақтандырушыларды салымшыларға жақындатады, тек қана олар сақтандыру төлемдерін үлкен көлемдегі бір реттік салымы нысанында емес, халықты аз қамтамасыз етілген жігіне қолайлы кішігірім жарнасы нысанында салады. Сондықтан жинақтаушы сақтандыру мен жинақ ақша ісі бірін-бірі толықтырылады.

14-кесетеге міндетті және ерікті сақтандыру ерекшелігін мінездемелер көрсетілген.

14-кесте. Міндетті және ерікті сақтандыруды ерекшелігін сипаттамалар

Көрсеткіш	Міндетті сақтандыру	Ерікті сақтандыру
Заңның болуы	Бар	Бар
Қамтуы	Жаппай қамту	Тұлғаның қалауы бойынша
Автоматты таралу	Сақтандыру базасын кеңейтуге арыз жазудың қажеті жоқ	Сақтандыру базасын кеңейтуге арыз жазу қажет
Сақтандыру төлемдері кешіктірілген кезде	Шығындарды өтеу төленеді	Шығындарды өтеу төленбейді
Әрекет мерзімі	Мерзімсіз	Әрекет мерзіміне ие
Сақтандыру қамтамасыздығы	Нормаланады	Нормаланбайды
Ескерту: автормен құрастырылған		

Ерікті және міндетті сақтандыру әртүрлі принциптерге негізделеді.

Қоғамдық өндірісті сақтандыру арқылы қорғаудың толық көлемі ерікті және міндетті сақтандырудың оңтайлы үйлесімділігін қалыптастырады. Сонымен қатар қоғамдық өндіріс пен халықтың сақтандыру мен қорғаудың әмбебап жүйесін қалыптастырады.

Бақылау сұрақтары:

3. Сақтандырудың мәні мен оның механизмін ашыңыз.
4. Сақтандыру функцияларын атаңыз және оларға мінездеме беріңіз.
5. Сақтандыру қатынастарының белгілерін атаңыздар.
6. Сақтандырудың қандай жіктеме топтарын білесіздер?
7. Міндетті әлеуметтік сақтандыруға мінездеме беріңіздер.
8. Әлеуметтік қамтамасыздық принциптерін атаңыздар.
9. Қандай мемлекеттік ақшалай қорлар әлеуметтік сақтандыру функциясын атқарады?
10. Медициналық сақтандырудың ерекшеліктерін атаңыздар және оларды қамтамасыз ету көздері қандай?
11. Мүліктік сақтандыру түрлерін атаңыздар.
12. Жеке сақтандырудың қандай типтері, түрлері мен белгілері бар.